

ХУДОЁРХОН ВА РОССИЯ ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ ХАЛҚ ХАРАКАТЛАРИ

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Кўкон хонлигида чуқур сиёсий ва ижтимоий иктисодий инкироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтларда хонлик ерларининг ярми Рус давлати томонидан босиб олинган бўлиб, унинг чегараси асосан Фарғона водийсидан иборат эди.

Аввалги саҳифаларда кўрсатилганидек, Худоёрхон сиёсий жихатдан ўта кўрлиги, кўрқоклиги ва шахсиятпарастлиги орқасида русларнинг ҳам, халқнинг ҳам қуз ўнгида ўз обрўсини тўккан эди. У қандай бўлмасин, тахтни сақлаб қолиш учун Рус давлатига таянишга, унга ўзини яхши кўрсатишга қаттиқ тиришди. У рус ҳукумати вакилларига содиклиги ва ҳар қандай хизматга тайёрлиги ҳақида бирин кетин хатлар ёзиб турди. Хатто Россия билан хонликни бир давлат дейишгача борди. Масалан, у бу ҳусусда 1869 йил 18 апрелда Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятига шундай хат ёзган: «Сизлар томонга қочиб ўтган сарбоз Турсункулов билан юборган самимий хатингизни

олдим. Сизга нисбатан бўлган дўстлик туфайли мазкур сарбозни кечириб, сарпо кийгиздик ва хурсанд килдик. Чунки у бегона давлатга эмас, балки Кўкон билан бир давлат — Россияга, яъни бир мамлакатга кочган».(ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6814, л. 9.)

Демак, Худоёрхон ўз вақтида хоинлик қилиб, душман тарафига ўтган кишини афв этиб, бу билан Россияга содиқлигини изҳор этган. Айниқса, унинг «бир давлат» ҳақидаги гаплари Рус давлатининг итоаткор хизматкорига айланганидан далолат беради.

Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятининг Худоёрхонга юборган жавоб хатида унинг сўзларидан мамнун бўлганликлари уқдирилган (Ўша жойда, 10 бет.).

Худоёрхон Россия паноҳида тахтда утиришни ва айшу ишрат қилишни афзал кўрди. «У, — деб езган эди Ибрат, — Русиядан хотиржам бўлиб, вақтини ўйинкулгу билан ўтказуб, куш солмок ва кўпқари чопмок йўлларинда бўлуб, уламо ва фузало насихатларига амал қилмай, жабру зулм тарафига ўтиб турганида, раияту халк (ундан) юз ўғирди» (Исхокхон Жунайдуллохожа угли (Ибрат), Фаргона тарихи. Мерос, Т., 1991, 310 бет.)

Худоёрхон давлат манфаатлари ва тақдирини ўйламай, Россияга орқа қилиб, кўнглига нима келса, шуни қилаверган. Шу боисдан маҳаллий ва рус манбаларида хонни қораловчи маълумотлар серобдир. Уларда Худоёрхон тенги йўк очкўз, молпараст, ута шафқатсиз ва золим сифатида тасвирланади. «Худоёрхон, — деб кўрсатилади манбада, — кўп бадавлат булиб, хотинларни кўпайтиришга хирс кўйган. Қайфу сафони, роҳатни ва тинчликни яхши кўрган. Халқнинг фойдасига иш юритмаган... Мамлакатнинг турли томонларида бир нечта боғларида гуллар орасида қайфу сафо қилиб етган, бедана, қалқик ва хўрозларни уриштириш билан шугулланган. Масҳарабозлар ва ҳофизлар ҳамда маъносиз ўйинлар билан умрини ўтказган.

Молу дунёга ҳаддан зиёда хирс кўйган ва ўзининг ҳазинасини бойитиш учун кўп солиқлар солган» (Аҳмад Заки Валидий. «Худоёрхоннинг сунгги кунлари». ЎзФА Шарқшунослик институти, инвентар рақами 15743, 7—8бетлар.)

Худоёрхон давлат ҳаражатларини қамайтириб, шахсий бойлигини орттиришда ҳеч нарсадан тоймаган. Оқибатда маъмурият вакиллариининг таъминоти ночор ҳолга тушиб қолган. Хон хоҳлаган ер, қишлоқ ва овулни тортиб олиб, ўз мулкига айлантирган. Унинг виждонсизлиги шу даражага борганки, ўз пири ва эшони Миён Соҳиб ҳазратнинг Шохойим исмли хотинини зўрлик билан хотинликка олган (Ўша жойда, 9 бет.)

Унинг ўзи «кўп ёмон табиатли киши бўлиб» ёқтирмаган қишлоқларини қаттиқ жазолаган ва халқнинг муҳаббатини қозонишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. (Ўша жойда, Ўша бет)

«Худоёрхоннинг мана шундай ишлари ва разил ахлоқи халқ, беклар, сипоҳийлар, бойлар ва уламоларнинг норозиликларини чақирган».

Худоброҳон солиқ турларини қашф этишда ва уларни ундиришда тенги йўк устаси фаранг бўлган. Масалан, бир боғ ҳашакдан, бир пиёла сутдан, ўнта тухумдан, масҳарабозлардан, айик ўйнатувчилардан, дўкон қоровулларидан олинадиган ва бошқа қилмақил солиқларни қашф этган.

Худоёрхон барча нарсалардан солиқ тўплаб, қатта бойлик орттирган. Бу ҳақда рус манбалари ҳам далолат беради: «Солиқлар олинадиган буюмларнинг турлари жуда кўп бўлиб, улар имкони борича барча нарсалардан олиниб, халқ том маънода шилинган. Ҳатто қамбағаллар қелтириб сотадиган қамиш, шохшабба, янтоқ ва шунга ўхшаш нарсалардан солиқлар ундирилган. Кейинги вақтларда тоғлардан ариқлар орқали оқиб қеладиған сувларга ҳам солиқ қилинган. Қалқат нафас олинаятған ҳаводан солиқ олинаяған, қолос. Бу қол хонга қарши норозиликнинг асосий омилларидан бири бўлған эди».

Худоёрхоннинг каттик зулми ва адолатсизлиги, огир иктисодий ҳаёт ҳамда унинг Россиянинг хизматкорига айланиши халқ газабини кўзгатди. Шунинг учун хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амаддорлари, рухоний ва савдо вакиллари ҳам бош кўтарди. Бунда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар фаол қатнашиб, ватан хоини Худоёрхонга ва Рус давлатининг тажовузига қарши курашдилар. Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулла Исроҳ мулла Ҳасан ўғли ҳам муҳим ўрин эгаллаб, Пўлатхон номи билан шухрат қозонган эди. Мулла Исроҳ тахминан 1844 йили тугилган. Унинг отаси Мулла Ҳасан ўқимишли киши бўлиб, Марғилондаги Окмадрасада мударрислик қилган. Мулла Исроҳ даставвал Кўкондаги Тунқаторда, сунгра отаси ҳузурида таълим олган. Бир неча йил ўтгач, яъни 1867 йили Фарғонадаги Сўхга келиб, ўз қабилadoшларининг яйловида 2 йил яшаган, сўнгра Ухндаги масжидда имомлик қилган. Кўп ўтмай у Андижон шаҳрига бориб, масжидларнинг бирида имомлик қилган. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтда, яъни 1872 йили Шердодхон бошчилигидаги бир неча қирғизлар Самарқандга боришиб, Кўкон хони Олимхоннинг невараси Пўлатбекни тахтга ўтказиш ҳақидаги мақсадларини баён этадилар. Бу ишни амалга оширишда қирғиз қабилалари бевосита ёрдам беришлари маълум қилинади. Аммо тахт учун курашларда буvasи Олимхон ва отаси Иброҳимбек ўлдирилганлигини эсдан чиқармаган Пўлатбек таклифни қабул этмайди. Шундан кейин Шердодхон Тошқентга келиб, Абдумўмин оталик хонадонида меҳмон бўлиб, Пўлатбекнинг рози бўлмаганлигини сўзлаганда Мулла Исроҳ унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулла Исроҳ Пўлатбек, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва Рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳодда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, яъни Қосон ва Нанай оралигидаги Қутлук Саъид қабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини туплайди. Шу равишда Пўлатбек бошчилигидаги кўзғолон бошланган эди. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтгача Маъмир Мерганов бошчилигида Андижон уездида қирғизлар ва Маъмур Шоумурзоков раҳбарлигида Чотқолда кўзғолонлар кўтарилган эди. Улар хон аскарлари томонидан босқинчилар. Пўлатбек бошчилигидаги халқ ҳаракати ўша кўзғолонларнинг давоми эди.

Наманган шаҳрига Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ҳукумат қўшини қелганида Пўлатбек тўқнашувдан қўриқиб, чекинишни лозим топди. Аммо Қосонда хон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга учради. Абдурахмон офтобачи унинг кўп сафдошлари ва кўзғолон қатнашчиларини ўлдирди ҳамда асир олди. Пўлатбек бир гуруҳ қишлоқлари билан Чотқол тоғларига қочишга улгурди. У 1875 йилнинг бошларида Чотқолдан чиқиб, Кўкон атрофидаги Лайлакка келиб, 200 кишини тўплайди. Ўша йили июлнинг биринчи ярмида Пўлатбек Ўзғанда кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилиб, хонликка қатта ҳавф тўғдирди. Уларга қарши хон Иса Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Саримсоқ эшик оғаси бошчилигида 4000 қишлоқ аскар юборган. Бироқ 1875 йил 28 июлда бу йирик

амалдорлар кўшин билан кўзголончилар томонига ўтиб, бирлашганлар. Худоёрхоннинг ўгли Андижон хокими Насриддинбек 5 минг кишилик кўшин билан уларга кўшилган. Хонликнинг асосий харбий қисмлари ва лашкарбошиларнинг кўзгологчилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини хал этган омил бўлди. Ўша кезлари хон билан суҳбатлашган Г. Вайенбергнинг сўзича, Худоёрхон «кўзголончилар русларга қарши курашишни» мақсад қилиб қўйганлигини айтган. Қирғизларнинг газот байроғи остида бош кўтарганликлари ҳам шундан далолат беради. Бу ҳусусда Кауфман ҳам 1875 йил 15 сентябрда харбий вазирга ёзган хатида гапириб: «Бутун Кўкон аҳолиси бизга қарши очикданочик бош кўтарди», — деган. Эндиликда Худоёрхоннинг Россия қучларига таянишдан бошқа иложи қолмай, ердан сўраб Кауфманга мурожаат этди. «Шу кунлардаги оғир ва бахтсиз пайтларда, — дейилади унда, — менинг Мулла Иса Авлиё, Абдурахмон парвоначи ва Холназар парвоначи сингари энг ишончли кишиларим кўшин билан душманларим — қирғиз қўзголончиларига қўшилдилар ҳамда менга қарши урушмоқчилар.

Мен ҳамма вақт сиз, олий ҳазратларидан дўстлик ва ёрдам кутиб турганлигим боисидан бу гал ҳам мени эътибордан четда қолдирмагaysиз. Шахсан ўзимни ва Кўкон хонлигини улуг император жанобларининг ихтиёрига топшираман ҳамда кўшинни тўплар билан биргаликда имкони борича тезроқ Кўкон шахрига юборишингизни сўрайман» (Память о Фергане. 1901, стр. 17—18.).

Худоёрхон узилкесил ўзини ҳам, бутун хонликни ҳам бутунлай босқинчилар оёғи остига ташлади. У шу даражада ишончни йўқотган эдики, фурсатни ганимат билиб, қочишга қарор қилади. «Охир уламр саксон ароба кўч хазина ва ойимлар, бекалар, етти ароба танга» билан 1875 йил 22 июлда йўлга чиқади. Унинг ёнида 4000 пиеда ва 2000 отлик аскар, 68 тўп борган. Бирок Қўкондан 10 қақирим юрганларидан кейин мазкур кўшин хонни ташлаб кетган. Хон 500 аскар билан йўлни давом эттирган. Қўкондан харбий қисмлар Худоёрхонни тутиш учун кетидан қувган ва тўқнашувлар оқибатида хон аскарларидан 8 киши ўлдирилган, 9 киши ярадор қилинган. 1875 йилнинг 7 августида Худоёрхон Хўжандга келгач, Тошкентдаги рус харбий маъмурияти ишончини қозонган кишилар, ҳусусан, Саъидазимбой воситачилигида генералгубернатор билан қандай муомалада бўлиш ҳақида маслаҳат сўраб, бир кишини унинг ҳузурига 6 минг танга ва хат билан жўнатган.

Бу киши Саъидазимбой ҳузурида бўлиб, хатни берганда у бир нуфузли рус амалдорининг уйига пул билан борган. Бу амалдор Худоёрхон Кауфманга «Ман юртимга боруб, мамлақатни тинчитиб, ўрнумга ноиб қўйиб, сўнгра борурман», деса фойдали бўлади, деган. Аммо хон Тошкентда Кауфман билан учрашганида бунинг ўрнига, «Мени императорни қўриш учун юборишингизни сўрайман», — деганини ўзи билмай қолган. Губернатор бунга розилик билдириб, йўлга отланишни айтган ҳамда қиличининг учини секин ойнага уриб қўйган. Нима учун бундай қилганлигининг сабаби номаълумлигича қолган. Шунда нуфузли кишилардан бири хонга: «Эвой, қани ул қанча ҳаракатлар илан (Тошкентдан) топган сўзларимиз, нимага демадингиз», — деганида у: «Ўша сўзлар қилимда тақрор эрди, аммоки, қани тилим муҳолифат этди, тилим ҳўб дегандин кейин қилим», — деган. Яна, хон «Иш қулдан қетатурган бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам хайрон бўлдум», — деган.

«Шундан кейин, — дейди воқеа гувоҳларидан бири, — ҳаммамиз бирдан ҳафа бўлдук. Йигисиги, қўз ёши бўлди. Ўшал қун генералгубернатор дарҳол қогоз буйруқ қиларди: «Эртага хон Ўринбургга жўнасан», деб. Хон тақдирга тан қўймай, эми, маслаҳати

ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодлар ва ойимларни Тошкентда қўйуб, кетмок маъкул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам булмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйуб кетмок муқаррар бўлди.

Эртаси кибмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида юз эллик адад сипохлар ҳам бор эрди. Тошканддан жўнаб, бир қўнуб Чимкандга бордук. Анда бу ҳафаликларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима, деди. Нойиб хонга бир нима, деди. Гина ва афсус тўғрисида бирбирлари ароз бўлуб, жамиъ юз эллик сипохни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўкандга қайтди. Хон қолган кишилар билан жўнади. Туркистон қорилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳавлисига тушти. Бекзодлар ва аёлга алоҳида ҳавли тайёрлаб қордилар. Анда хон беш қўн туруб, аҳли аёллар билан қорлашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар билан бирга эдук. Туркистондан қикуб, бир Қулунсурон қеган ерга қорилди. Анда етиб, эртаси хон маҳрамларга қавоб қериб, айтдики: «Қар қайсиларингни аҳли аёлларинг қор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз муқтало, сизлар овора бўлманглар, қеб қар қайсиларимизга бирқунчадан танга қерди, қотиха қерди. Бизлар қайтдук».

Қўриниб турибдики, Қудоёрхоннинг тақдири қолимлиги, қалтақаҳмлиги ва она қўртга қоинлик қилганлиги туқайли қуда қожеали бўлди.

1873 йили қолқовник Скобелев қарбий вақил сифатида бир неча солдат билан Қўқонга қорилган эди. У билан бирга қарбий топограф Реднев ва ташки ишлар вақирлигининг вақили Вейнер ҳам қорган. Улар Қудоёрхон билан бирга Хўжандга қайтишга мажбур бўлган эдилар.

Қўслар қойдаси теғмайқиган бўлганидан сўнг Қудоёрхонни тақдирлаш у ёқда турсин, қалқ ҳисобига тўплаган ҳазинасини ҳам тортиб олди ва ўзини Оренбургга сургун қилди. Хонни бу ерга Қўлла Маъруф додқоҳ, Қосим тўқсоба, Қамил ҳазиначи, Қуҳаммад шарбатдор, Қурсанд ва Қўллача (қар иққаласи қўл), Қирзабой сақир ва Тожи маҳрам қеган кишилар қўзатиб қорганлар.

Қудоёрхон Қўқондан қикиб қетишидан олдинок юқори табақа вақиллари тахтга унинг ўғли Насриддинни ва бошқа номзодларни ўтқазишга қиришган эдилар. Абдурахмон офтобақи бошқилигидаги гуруҳлар Насриддинни тахтга ўтқазишга муваффақ бўлдилар. Бу хон Туркистон генералгубернаторлиги билан гуё яқши алоқаларни ўрнатиш мақсадида Қауфманга қат юборган. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан қаробар, дўстона алоқада бўлиш ҳақида сўз қўритган. Аслида эса, у Қўс давлатининг тажовузига қарши қўчларни тўплашга уринди. Қўсусан, у Бухоро амирига қуйидаги мазмунда қат жўнатган: «Отам ўрнига тахтга ўтирган мен сизга маълум қиламанки, ҳозирда дин ҳимояси учун қўрашга отланган шақар ва дашт ақолиси қатта қўчқайрат билан бош қўтарди.

ОнаВатанга муҳаббат ва содиқлик ҳамда дин учун қўраш шунча қўп одамларни бир қойга қамладики, сонсаногии Қудодан бошқа ҳеч қимга маълум эмас. Мени Андиқондан қелтиришиб, қофирларга қарши қўрашишни зиммамга юқладилар. Биз тахтга эга бўлдиқ, шақар ва дашт ақолиси бизни қонлик либоси билан қийнатлади. Қозирда қофирлар ўтақиган қар бир йўлга қарбий қисмлар юбордиқ. Шақсан мени ўзим ҳам қофирларга қарши қўрашиш мақсадида беҳисоб қўшин билан йўлга қикдим.

Олий ҳазрат! Сизни отам ўрнида ва исломнинг йирик ҳуқмдорларидан бири сифатида қўриб, ўзимизни ишларимиз ва эзгу мақсадларимизни изқор этмокдаман!»

Сайидали хўжа Абдусаттор Маъзум ўғли томонидан амирга топширилган мақкур қатдан

айнки, Насриддинхон Бухоро хонлигини ошкора бўлмасада, унинг ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қарашга чақирган. Абдурахмон офтобачи ва Иса авлие ҳам Бухоро амирига ўша мазмундаги хатларни юборган. Насриддинхон ва унинг атрофидаги Абдурахмон офтобачи бошлик ҳокимият вакилларининг юргизган сиёсатини белгилашда Тошкент аҳолиси ва нуфузли кишиларга, жумладан, Саъидазимбойга юборилган мурожаат ҳам диққатни жалб этади: «Мана 12 йил ўтдики, — дейилган унда, — лаънати руслар Хўжанд, Тошкент, Ўратепа ва Самарқандни босиб олишиб, дин шўъласини ўчирдилар ва исломга зиён келтирдилар. Шунинг учун барча мусулмон аҳли урушни муқаддас бурч, деб ҳисоблайди. Худоерхон бўлса, руслар билан дўстона муносабатда бўлиб ва кўп совғалар юбориб, хатога йўл қўйган эди. У бизнинг динни қаттиқ ушлаш ҳақидаги насиҳатимизга қирмай, оқ подшоҳга берилди, ислом динидан қайтди ва қалбаки оқ подшоҳга епишиб олди ҳамда бизни орамиздан чиқди. У буларни ҳаммасини шахсий манфаатларини ўйлаб қилган эди. Шундан кейин барча рухонийлар ва хизматчиларнинг вакиллари, ҳамма қаттакичи одамлар бир ёқадан бош чиқариб, қелишмовчиликларни бартараф этган ҳолда, хоннинг қатта ўғли Саъид Мухаммад Насриддинни тахтга ўтказдилар. Бизни давлатимиздан 3 лак, яъни 300.000 киши чиқади ва бу билан биз қатта қучга эгамиз. Биз, қаттакичи ҳаммамиз ҳамда ҳар бир киши алоҳида қурашишни муқаддас бурч деб билиб, бир киши қолгунга қадар жанг қиламиз ва Худонинг марҳамати ила ғалабага ишонамиз.

Агарда ҳозир сизлар бу хатни олганингиздан кейин мусулмон динини ҳимояси учун муқаддас урушни хоҳласангизлар, у вақтда бир жойга тўпланиб, урушга тайёр туринглар».

Абдурахмон офтобачи ва Мулла Иса Авлиё имзоси билан битилган хат шунинг қўрсатадики, хонликдаги халқ ҳаракати Рус давлати ва унинг тарафдори Худоерхонга қарши қаратилган озодлик қураши ҳисобланган. Аммо шуниси таажжубланарлики, ўша хатларнинг муаллифлари амир ва Саъидазимбойнинг Россиянинг содиқ тарафдорлари эканини била туриб, уларни ердан беришга даъват этганлар. Амир ва Саъидазимбой эса хатларни Туркистон генералгубернаторига топшириб, Россияга содиқликларини яна бир бор намоён қилганлар.

Шу тариқа, хонликдаги ватан ҳимоячилари сардорларининг четдан ердан олишга қаратилган умидлари пучга чиққан эди.

1873 йил 31 июлда Кауфман Насриддинхон хатига етган жавобда Худоерхон билан тузилган 1868 йилги шартномани ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шартин билан унинг хонлик макомини тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига қарши қаратилган ҳаракатларини яхши билсада, лекин вақтинчалик хон билан муроСага боришни лозим топган.

РУС ҚЎШИНЛАРИНИНГ БОСКИНЧИЛИКЛАРИ ВА ХОНЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Кўкон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоерхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият рус ҳукуматига қўл келди. Бу вақтда Ёттисувда турган Кауфман дарҳол Тошкентга қайтиб, хонликни босиб олиш чораларини қўрди. Бу орада, яъни 1875 йил 6

августда ватан химоячилари Тошкент тарафга юриш килиб, Охангарон дарбсидаги Облик кишлогини эгалладилар. Улар 8 августда Тошкент билан Хўжанд ва Уратепа оралигидаги почта бекатларини эгаллаб, 16 русни асирликка олдилар. Савдогар Исаевнинг ойна заводига ўт кўйилди. Бундан хабар топган Кауфман Сирдарё вилоятининг губернатори Головачевга харбий юриш бошлашни буюрди. Головачев харбий кисм билан Тошкентдан 60 чакирим узокликдаги Тилов калъасига борди. Бу вақтда 5000 кишилик ватан химоячилари Облик кишлогидан Тиловга хужум қилишга тайёрланмоқда эдилар. Хар икки томон ўртасида киска отишмалардан сўнг ватан химоячилари тоғ томонга чекинганлар.

Тошкентда Кауфман Биринчи Туркистон ўкчи батальони, Оренбург қўшинининг тўртта отлик тўпчиларини, 100 казак аскар ва бошка харбий кисмларни Кўконга жўнатган. Бу вақтда ватан химоячиларининг айрим гурухлари Хўжанд атрофларида почта бекатларини ёндирганликлари ҳамда кўконликлар Нов кишлогини эгаллаганликлари хақидаги маълумотлар Тошкентга келиб турган. 5000 кишилик киргизлар Сирдарё орқали ўтиб, Курама уездига қарашли Самгар кишлогини эгаллаганликлари тўғрисида ҳам хабарлар олинган. Шу боис Головачев Гарновский бошчилигидаги харбий кисмларга Хўжанд томонга юришни буюрган. Кўконликлар Тошкент атрофидаги Паркентга хужум қилармиш, деган овозаларга жавобан у жойга 1875 йил 21 август кечаси полковник Скобелев раҳбарлигидаги аскарлар юборилган.

Хақиқатан ҳам Кўкон хонлигидаги ватан химоячилари руслар босиб олган Тошкент ва Хўжанд чегараларига бостириб кириб, душманга зарба беришга уринганлар. Головачев аскарлари Охангарон минтақасидаги ОбликТилов атрофларида кўконлик химоячилар устидан ғалабага эришганлар.

1875 йил 13 августда Кауфман йўлга чиқиб, Пискентга келганида подполковник Нолдедан 9 август куни Хўжандга хужум қилган ватан химоячилари тормор этилганлиги хақидаги хабарни олган. Шу воқеа маълум бўлдики, Абдурахмон офтобачи Махрамда кўп қуч тўплаб, ўша куни Хўжандга уч томондан хужум уюштирган экан. Хусусан, Кўкон йўлидан 1015 минг кишилик ва Самгар томонидан 610 минг кишидан иборат ватан химоячилари хужум қилганлар. Кўконликлар Хўжанднинг Нов дарвозаси тарафидан бостириб қирган эдилар. Аммо барчаси душман томонидан орқага суриб ташланган. Шунга қарамай, Хўжанд хавфдан холи бўлмаганлиги учун уезд бошлиги подполковник Нолде шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш чораларини кўрди. Бу орада ватан химоячилари шаҳарга яқинлашиб келдилар. 12 августда уларга қарши полковник Саримович 4 рота, 100 казак, артиллерия дивизиони билан юриш қилиб, чекинишга мажбур этган. Шундан кейин у Кистакўз деган жойга жойлашган. Сўнгра у Абдурахмон офтобачининг 16 минг кишилик қўшинига хужум қилиб, уларни Кўкон йўли бўйлаб қувлади. Кўп ўтмай Тошкентдан Хўжандга қўшимча харбий кисмлар етиб келди. Бир пайтда Кауфман ва Головачев бошчилигидаги қўшинлар Хўжандга бораётганда Мирзаобод станциясида Кўкон отликлари кўринган. Улар душман аскарлари кўриниши биланок Самгар кишлогига қочганлар. Уларнинг кетидан юборилган полковник Скобелев солдатлари Самгарга борганда 4 минг кишилик химоячилар у ердан Махрам калъасига қайтганлиги маълум бўлган.

18 август куни Кауфман қўшин билан Хўжандга борган. Бундан олдинрок полковник Ефимович бошчилигидаги 200 казак артиллерия дивизиони билан Самарканддан келган эди.

Умуман, Кауфман Кукон хонлигига карши курашиш мақсадида харбий қисмларни Хужандга тўплайди. Бу ерда 16 рота пиеда аскар, шу жумладан, битта сапер ротаси, 20 тўп, 900 отлик солдат ва 8 ракета станоклари жамланган эди.

1875 йил 20 августда Кауфман ўша кўшин билан Хўжанддан чиқиб Кукон йўли бўйлаб юрди; 40 чақирим йўл босгандан кейин Махрам истехкомига дуч келиб, уни босиб олишга киришди. Бу калъа шимолдан Сирдарега, жанубдан эса айрим жойлари богларга бориб такалган. Унинг уруш олиб бориш мумкин бўлган гарб томони эса, сув тўлдирилган зовур билан куршалган. Умуман, истехком етарли даражада мустаҳкамланган бўлиб, 15 минг кишидан иборат ватан химоячилари шайланиб турган. 1875 йил 22 августда шахсан Кауфман кўмондонлигида кушин Махрамнинг орка томонидан хужум бошлади. Шу вақтда ватан химоячилари душманни ҳам оркадан, ҳам чап томондан куршаб олади. Душман томонидан тинимсиз егдириб турилган туп ўқлари ватан жангчиларига яқинлашиш ва тукнашиш имконини бермади. Шундан кейин босқинчилар хужумга ўтди. Уларга карши ватан химоячилари 10 тўпдан ўқ узиб турган. Бунга карши душман 12 тўпдан ўқ егдирган. Шу равишда ҳар икки томондан жанг кетаётганида Кауфманнинг буйруғига биноан генерал Головачев артиллерия воситасида хужумга ўтган. У каттик жанглардан сунг Махрам дарвозасини бузиб, ичкарига бостириб киришга муваффақ бўлган. Бу ерда босқинчилар 16 тўп, кўп яроғаслаха, порох ва озиковкат маҳсулотларини ўлжага олдилар. Ватан химоячилари эса дарега чекиндилар, лекин жуда яқин масофадаги душман кучлари уларни уққа тутиши орқасида жуда кўп одамлар ҳалок бўлган. Сўнгра полковник Скобелев бошчилигидаги 500 солдат Махрам богларида пистирмада турган ватан химоячиларига хужум қилиб, 2 тўпни ўлжага олиб, уларни Кукон йўли бўйлаб 10 чақирим жойгача қувиб борган.

Махрамдаги мағлубият хонлик такцирини узилкесил ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. «Махрамдаги галаба, — дейилади рус манбасида, — ўзининг ўта билимдонлик ва ажойиб равишда қўлга киритилганлиги орқасида Кўкон хонлиги аҳолисига каттик таъсир этиб, уни тинчителишда ва ақлхушларини йигиб олишда муҳим ўрин тутди. Бу галабанинг аҳамияти яна шундан иборатки, Махрамда ҳаракатларнинг сардорлари ҳамда бизга карши қаратилган барча кучлар ва маблағлар тўпланган эди. Зеро, Махрамда Абдурахмон офтобачи томонидан тулланган кучлар сони бизнинг маълумотимизга қура, 30000 кишини; кипчокларнинг кўрсатишича эса, кипчоклар ва қирғизлардан ташкил топган фақат отликларнинг ўзи 50.000 одам ҳисобланган. Абдурахмон офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлсада, лекин шериклари билан бизнинг уқимиз етмайдиган жойда турган. Биз устун келиб, қуконликлар қочганларида Абдурахмон офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтаси урган эди. Махрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан қелтирилган ода: шар қатта талофат қуриб, оз қишиларигина уйларига қайтдилар. офтобачининг кипчок ва қирғизлардан иборат отликлари бизнинг уқимиздан ўзқроқ турганлар ва отлари қопқир бўлганлиги ўчун қочишга ўлғурдилар. Махрамдаги галабамиз бутун хонлик бўйлаб таралди».

Демак, Махрамдаги жангда Абдурахмон офтобачи ва сафдошлари ўрушга яхши тайергарлик қўрганлар, лекин жанг вақтида раҳбарликни ўрнига қўя олмай ожизлик қилганлар. Натижада ўз ҳолига ташлаб қўйилган ватан хўмоячиларидан фақат 3000 отлик омон қолган, ҳолос.

Иброт ҳам Махрамдаги жанг ҳақида тўхталиб: Абдурахмон офтобачи «Русияга ўрушқочи бўлуб, Махрамга боруб, андин Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш

килмай, неча минг одам дарега кетиб, Махрамдан кочиб, Маргинонга кетди», — деб езган эди.

Демак, боскинчилар неча минг одамларни Махрамда дарёга чўктирган еки кириб ташлаганлар. Улар Махрамда 39 тўп, 1500 турли куролларни, порох, 1910 пуд ун, 837 пуд гуруч, 3200 пуд жўхори, 224 от ва бошка турли нарсаларни улжа олдилар. Булардан ташкари, солдатлар кўлга туширилган кўп тупларни Сирдарёга ташлаб юборганлар.

1875 йил 23 августда Кауфман Махрамдаги галабани императорга телеграмма оркали маълум килган. Буни император мамнуният билан карши олган.

Махрамдаги маглубият Кўкон хони Насриддинхон ва унинг атрофидагиларни саросимага солиб, хон дархол Кауфман номига куйидаги хатни элчи Фозил Ахмад Махдум Аъзам ва Мулла Мухаммад Иса авлие оркали юборган:

«Жаноби олийлари! Бизнинг отамиз билан тинч ва дўстона равишда яшаб, хар икки томон халки хотиржам эди. Менинг падари бузрукворим шариатга карши янги тартибларни куллаб, халкни хар томонлама эзди ва уни шу даражада ендирдики, бурнидан тутун чикарди. Буларнинг хаммаси кўзголон кўтарилишига ва отамни тахтдан махрум этилишига олиб келди. Сиз яхши биласизки, Мулла Абдулкарим мирохур оркали сизга юборилган хатга узок вақт жавоб олмадик. Биз йўллар хавфсизлигини таъминлаш максатида турли жойларга кўшин юборган эдик. Сизнинг Мулла Абдулкарим мирохўр оркали юборган хатингиздан хайрихохлигингиз ва шартлар инобатга олинган тақдирда хонлигимизни тан олишингизни билдик. Дўстлигингиз ва яхши ниятларингизга ишонган холда шартларингизнинг хаммасини қабул қилиб, хат ёзмокчи бўлиб турганимизда Қорахитойда (Тиловда) икки кўшин ўртасида тўқнашув бўлиб, улардан бирида (кўконликлар) чекинишга мажбур булганлар. Биз дархол Муллахожи Мирза Карим оркали сизга ўзимизнинг дўстлигимиз ва исёнларни тўхтатилганлиги ҳақидаги хатни ёзишни буюрган эдик. Аммо кеча Махрамдаги Худонинг хоҳишига кўра содир бўлган воқеани эшитдик. Биз исенни бостиришга кўп ҳаракат қилдик, лекин уқдалай олмадик. Шунинг учун ҳам Мулла Абдулкарим билан юбориладиган хатни жўнатишнинг иложи бўлмади. Сизнинг барча шартларингизга розилигимизни ва қипчок исенчиларининг қилган ишларига ўзимни ўз ичига олган хатимни Фозил Ахмад Махдум Аъзам оркали яратилган икки от ва икки бўкчадаги совғалар билан юбормокдаман».

18 рус асири ҳам элчи оркали Кауфман ҳузурига жунатилганди.

Насриддинхон бир қичкина ҳарбий губернаторга қанчалик яқинмасин ва унинг олдида тиз чўқмасин, барибир, сўровлари инобатга ўтмади. Чунки рус ҳукумати Кукон хонлигини сақлаш ниятида бўлмай, уни тамомила тугатиш ҳаракатида эди. Шунинг учун ҳам Кауфман хон совғаларини олмади ва хоннинг ўзи қелиб буйсуниши лозимлигини элчига билдирди. Эндиликда рус ҳукумати учун номигагина тахтда ўтирган Насриддинхон билан юқори даражада алоқа юргизишга асос ва зарурат йўқ эди. Кауфман, айниқса, Махрам галабасидан сўнг хонликнинг тамомила тормор этилишини яхши биларди.

Бу вақтда хон ва унинг атрофидаги сарой амалдорлари Кўкон мудофасини мустаҳкамлаш, душманга қарши қурашиш қораларини қўриш ўрнига таслим бўлишга тайергарлик қурмокда эдилар. Зеро, 1875 йил 29 августда Кауфман қатта кўшин билан Кўкон шаҳрига қелганда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар «халқ номидан туз ва нонни қабул қилишни ҳамда ҳукмдор императордан халққа раҳмшафқат» сураганлар.

Кауфман бу сўровни мамнуният билан инобатга олди ва Кукон шаҳрини урушсиз эгаллаганлиги тўғрисида императорга телеграмма жўнатди. Петербургда бу хабар ҳурсандчилик билан қабул қилинди. Кауфман ўша телеграммада бутун Наманган

беклигини Сирдаренинг ўнг киргоги билан Россияга кўшишга рухсат берилишини ҳам сўраган эди. Император агар бу тадбир келажақда чегара хавфсизлигининг олдини олиш имконини тугдирса, уни амалга оширишга ижозат берди.

Кауфман бутун шаҳар бўйлаб кўшини билан ўтиб, сўнгра Кўкон атрофидаги харбий лагерга келган. Уни бу ерга Насриддинхон намойишкорона кузатиб кўйган. Кауфман вазият такозосига кўра Насриддинхон билан вақтинчалик муроса қилиб, Маҳрам қалъасини унга қайтариб берган. У Маргилон, Шаҳрихон, Андижон, Уш ва Наманганга хат тарқатиб, нуфузли кишиларнинг Кўконга қелишларини сўради. Мазкур жойлардан Русияга бўйсуниб борасида маҳаллий нуфузли кишиларнинг муҳрлари босилган розилик хатлари қелтирилган бўлсада, лекин улардан биронтаси ўзи қелмаган. Улар Кауфманнинг иккинчи маротаба юборган сўровини ҳам инобатга олмай, шаҳсан қелишни лозим топмаганлар. Бу шундан далолат берадики, улар босқинчиларга қилдан қарши бўлган. Бироқ, Россия билан Кўкон хонлиги ўртасида қарийб 25 йил мобайнида олиб қорилган урушлар мобайнида қўрилган қатта талофатлар хонликни қар жихатдан қайлаштирган эди. Бошқача айтганда, қанг қилиш қияти қору, лекин қаянақиган мустақам қарқар ва қуч йўқ эди.

Кауфман қана шу қиятнинг ўзини ҳам қарқили қисоблаб, 1875 йил 5 сентябрда Маргилонга қараб қурди. Бу вақтда Маргилонда Абдурахмон офтобачи бошқилигидаги ватан қимоячилари қор эди. У душманга қарши қуришнинг қойдаси йўқлигини англаб, Маргилонни ташлаб қетади. Кауфман 8 сентябрда Маргилонга қелганда айрим юқори табақа вақиллари ватан қимоячиларидан қолган 9 тўпни «ўзларининг иқоат этганликлари» белқиси сифатида унга топширганлар. Кауфман полковник Скобелев бошқилигидаги 600 қазак, 1 ракета батареяси, 2 тўп ва 2 рота қиеда аскарни Абдурахмон офтобачининг орқасидан жўнатган. Душман қучлари Маргилондан 68 қақирим қарида жойлашган Мингтепага қикнлашганда Абдурахмон офтобачи бошқик ватан қимоячиларининг тарқалиб қетганлиги ва тоғларга қочгани маълум булади. Рус аскарлари ватан қимоячиларининг қетишга улгурмаган оқирги қисмлари билан тўқнашақилар. Шу тариқа, босқинчилар анча қарқили қисобланган ватан қимоячиларидан қутулқач, Кауфман Насриддинхонни қақириб сулх лойихаси билан қаништиради. Бунга кўра, Сирдаренинг ўнг киргогидаги жойлар Россия империяси тарқибига қириши қанда харбий қаражатларни қоплаш учун рус ҳукуматида 600 минг танга тован тулаши лозим эди. 1875 йил 23 сентябрда Насриддинхон Кауфманга ўз қатини топширади: «Ярим подшоҳ! Сизга қуйидаги сўровларни маълум қиламан: воқеалар (қузғолонлар) бошланган вақтларда мен офтобачининг қистови туфайли ихтиеримсиз хон бўлганман. офтобачи қул остида емон одамларнинг қўплиги туфайли ҳеч нарса қила олмаганман. офтобачи ўзбошимчалик билан харбий қуриш қилиб, Маҳрамдан қочгандан қейин мен Мулла Абдулқарим орқали юборилган (сизнинг) қатингизни олишим биланок мамнуният билан розилигим ва содиқлигим ҳақидаги қатимни совғалар билан Эшон Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Иса авлие орқали юборганман. Сиз бу томонга қурганингизда ва тўхтаган қар бир жойингизда имқони қорича уз қизматимни адо этдим.

Мен сиз билан учрашганимдан қейин сизнинг доно сўзларингизни тушундим ва тамомила тинчландим қанда сизга бўлган умидим қунданқунга ортиб қорди. Мен сизнинг ваъдаларингиз ва эътиборингизни барқача тарқибот этганимда қалқ қаноат ҳосил қилди.

Мен жума қуни сулх шартлари билан қанишдим. Мени гуноҳқор дейилиб, тован тўлаш белқиланган. Шартноманинг айрим моқдаларини бақаришга оқизлигимни англаб,

илтимосимни ездим. Мен сиздан мамнунман ва хурсандман ҳамда сизга миннатдорлигимни изхор киламан. Менга халкни бошқариш кийин, шу боис берган ваъдамини ўзгартириб, мени ва халкнинг тақдирини хал этишни сиз ярим подшоҳнинг ихтиёрига топшираман».

Насриддинхон ўзини шу даражада ожиз ва елгиз сезганки, хонлик тақдирини тамомила Россия кўлига топширишга қарор қилган. Айниқса, уни товон масаласи каттик ташвишлантирган. Чунки хазинани Худоёрхон олиб кетганлиги туфайли ҳукуматнинг чўнтаги курук эди. Товонни кашшоклашган халқдан тўплашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Кауфман хоннинг хатининг четига: «Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сўраганимда у менинг ишонадиган одамларим йўқ, атрофдагиларга эса таяниб бўлмайди», деб жавоб берганлигини ёзиб қўйган.

Кауфманнинг ўзи ҳам товон ундиришнинг имкони йўқлигини англаб, уни тўлашга зўрламайди. Оқибатда 23 сентябрда Сирдарёнинг ўнг қирғоғининг Россия таркибига қиритилиши масаласи бўйичагина ҳар икки томон шартномани имзолади.

1875 йилнинг 26 сентябрида Кауфман Наманганга келиб, унинг енатрофига қўшин билан жойлашди. Бу вақтда Кауфман Абдурахмон офтобачи ва Пўлатбек бошчилигида Андижон шаҳрида, атрофжойларида катта қуч тўпланганлиги ҳақидаги хабарни олди. Рус манбасида дейилган: «Андижонликлар шаҳарнинг ўн иккита катта қўчасида турли нарсалардан тўсиклар ўрнатганлар. Андижон химояси учун шаҳарликлардан ташқари қишлоқларнинг аҳолиси ҳам келган. Шаҳар химоячиларининг сони 6070 минг кишидан иборат бўлиб, уларга Абдурахмон офтобачи бошчилик қилган. Пўлатбек эса 15 минг қирғиз билан русларга орқа тарафдан зарба бериш мақсадида шаҳар чеккасига ўрнашган».

Пўлатбекнинг кейинги фаолияти ҳақида шуни айтиб ўтиш лозимки, у ўз атрофига қирғизлардан ташқари енгилиб қочган Кўкон аскарларини ҳам тўплаб, анча қуч йиккан. Унинг тарафига қипчок ва қирғизларнинг Ўроқали, Бўтабек, Бағишбек, Мулла Йўлдош, Исфандиёр, Мирзакул, Ёрмат, Эшмат, Амалиш оғаси, Шомирза, Умарбек, Хасанбек Сулаймон удайчи, Абдумўмин сингари атоқли қишилари ҳам ўтган. Улар Насриддинхон ватанини сотиб Россия тарафдори бўлгани учун Пўлатхонни Андижоннинг Бўтакора қишлоғида хон деб эълон қилдилар.

Андижоннинг озодлик қураши марказига айланиши босқинчиларни каттик ташвишлантириши турган гап эди, албатта, Чунончи, Кауфман дарҳол генерал Троцкий бошчилигида 1400 қишилик қўшинни 4 ракета станогини ва 8 тўп билан Андижонга жўнатган. Улар 29 сентябрда Андижондан 6 чақирим узоқликдаги жойга бориб ўрнашганлар.

Биринчи октябр куни генерал Троцкий ўз қушинини полковник Скобелев, МиллерЗаконелский ва барон Аминов бошчилигида уч қисмга бўлиб, шаҳарга ҳужум қилишни буюрган. Улар шаҳарга яқинлашганда Пўлатхон отликлари ҳужумга ўтган, лекин душман тўпларидан отилган ўқ емири остида ҳужум қайтарилган. Полковник Скобелев ва Аминов бошчилигидаги қўшин шаҳарга кетмакет ўқ отиб, бостириб қиради. Улар шаҳардаги ҳоким саройини ишғол этган вақтда МиллерЗаконелский солдатлари ҳам етиб келган. Шундан кейин ватан химоячилари билан душман қучлари ўртасида каттик жанг бўлган. Жангда бевосита қатнашган рус ҳарбий хизматчисининг сўзига қараганда, солдатлар ҳоким саройини эгаллаб, унинг атрофидаги уйларни бузиб ташлаганлар. Хатто химоячилар қаршилик қўрсатган айрим хонадонларга тўплар отиб,

хонавайрон килинган¹.

Душманга карши уйларнинг томларидан, тўсиклар ортидан, дарахтлар орасидан ва бошқа жойлардан ўқлар отилган. Солдатлар каердан ўқ отилган бўлса, ўша жойни тўплардан ўққа тутган. Хоким саройи ҳам босиб олинган. Шундан кейин генерал Троцкийнинг кўрсатмасига биноан шаҳар ендирилиб, харобага айлантиридди. Ўша 1 октябр куни соат 2 да душман аскарлари шаҳар якинидаги лагерларга қайтиб, дам олган. Икки соатдан кейин Скобелев раҳбарлигидаги 200 казак, 6 тўп билан келиб, шаҳар халқини янада каттиқроқ жазолаш учун уни уч соат мобайнида тинимсиз ўққа тутди.

Уруш 6 соатга чўзилиб, химоячилар каттиқ жанг қилганлар. Бирок душман устун келиб, жуда кўп одамларни қирган, кўп уйжойлар хонавайрон бўлган. Бу ҳам камдек, генерал Троцкийнинг вахшийлиги авжига миниб 2 октябрда ҳам шаҳарни тўплардан ўққа тутқазган. Шунга қарамай, химоячилар қаршилик кўрсатишни тўхтатмаганлар.

Босқинчилар Фаргона водийсининг энг йирик ва ривожланган шаҳарларидан бири хисобланган Андижонни узок вақтгача қаддини кўтара олмайдиган даражада остинустин қилиб ташладилар. 12 октябр кунлар Андижонга тўплардан жаъми 226 снаряд отилган эди. 1875 йил 3 октябрда генерал Троцкий Андижондан Наманганга кетиш йўлида ватан химоячилари билан тўқнашган. Бундай тўқнашувларда қатнашган, деб кўп қишлоқлар ендирилган. Қанчаданқанча одамлар ҳалок бўлган, хонадонлар вайронага айланган. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Шу тариқа, Троцкий ва Скобелев яхши қуролланган қўшин билан халқ лашкарларини биринкетин қираверган. Генерал Троцкий қўмондонлигида ҳаракат қилган қўшин жангларда 12 киши йўқотган, ярадорлар сони 59 кишини ташқил этган.

Босқинчилар икки ярим ой ичида тўплардан химоячиларга қарши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 милтик, 144 тўп, 32260 тўп ўқи, 1092 граната ўлжа олганлар. Бу химоячилар учун жуда қатта талофат эди.

Генерал Троцкий Наманганга яқинлашганда Пўлатхон лашкари билан тўқнашиб, кўзғолончиларни мағлубиятга учратган. Пўлатхон қочиб қетаётганда отдан йиқилиб, оёғи синган. У қурашни давом эттиришга аҳд қилиб, Асакага ўрнашган. Бу ерда Пўлатхон атрофига 12 минг киши тўпланиб, улар биринкетин бир неча ғалабага эришадилар. Чунончи, Пўлатхон халқнинг бевосита ердами билан Уш, Андижон ва Маргилонни эгаллайди. Бу ҳол Насриддин мавқеини қатта ҳавф остида қолдиргани учун у Маргилоннинг собиқ беги Султон Муродбек бошчилигидаги аскарларни Пўлатхонга қарши юборган. Бирок бу бек ҳужум қилишдан қўркиб, Файзобод қишлоғига ўрнашади ва қирғиз кўзғолончиларининг айрим гуруҳлари устидан ғалабага эришади. Бу жангларда асир олинган 30 нафар қирғиз Кўконда хон томонидан дорга осилади. Бу вақтда Пўлатхон томонидан Маргилон беги лавозимида тайинланган Валихон 20 минг киши билан Файзободга ҳужум қилиб, Султон Муродни тормор этади. Кўп қишлоқлар ўлдирилади, Султон Мурод эса Кўконга қочади.

Бу фожеалар юз бераётганда Кўкон шахрининг ўзида ҳам Насриддинхонга қарши қўшлар бош қўтарган эди. Халқ нафрати ва қаршиликка учраётган Насриддинхоннинг тақдири ҳавф остида қолади. Шу боис у 9 октябрда уч соатлик жангдан сўнг шошилиқ равишда Ҳужандга қочади. Афтидан, хонга қарши қурашга Уратепанинг собиқ беги Абдулғаффорбек бошчилик қилганки, у тахтни қўлга олади. Шундан кейин ҳам Кўконда тартибсизлик ва зўравонлик ҳукм сураверди.

1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганга генерал Скобелев бошчилигида 14 рота, 500 казак, 4 ракета станог ва 16 тўпдан иборат харбий кучни коддириб, Хужандга кетган. У Наманган беклигининг Россия империяси таркибига киритилганлигини эълон қилиб, хонликка яна бир бор қашатқич зарба беради. Скобелев бу вақтда Наманган бўлимининг бошлиғи этиб тайинланганди. Водий халқи қанчалик азобуқубатлар, мисли қурилмаган қирғинларни қурмасин, барибир, озодлик қурашидан воз кечмади. Аксинча, хонлиқнинг турли жойларида ғалабонлар қўтаридди. Хасан Қалла бошчилигида Янгикўргон ва Бачқир қишлоқларининг аҳолиси Қўкон шаҳрига бостириб қириб, хон саройини таладилар ҳамда Султон Муродбекни тутиб, Қўлатхонга жўнатдилар. Бу ерда унинг қалласини танасидан жудо қилдилар. Қайзобод жангида ғолиб қелган Валихон ўз атрофига янги қушларни туплаб, Наманганни босқинчилардан озод этишни режалаштиради. Марқилонлиқлар, қирғизлар ва бошқа қишлоқларнинг одамлари Балиқчи томон йўл олганда, Валихон улар билан биргаликда Қорадаре атрофида Скобелев солдатларига қарши жангда мағлубиятга учради. У Марқилонга қелганда ҳалок бўлганларнинг оилалари унга ташланадилар. Қировардида, жазодан қўрққан Валихон шаҳардан қочиб кетади. Бу урушда руслардан бир қиши ўлдирилади, 10 қиши яраланади. 1875 йилнинг 18 октябрида полковник Қичугин Ашобага қориб, қўзғолончилар билан жанг қилиб, қишлоқни бутунлай харобага айлантиради. Бу урушда ўч босқинчи ўлдирилиб, 11 босқинчи жароҳатланади. Қўзғолон қатнашчилари қаттиқ жазоланадилар.

Қирдаренинг ўнг қирғоғида Наманганнинг собиқ ҳоқими Ботир Қурабек ҳам атрофига одам тўғоғаб, босқинчиларга қарши бош қўтарди. «Бул тарафда, Наманганда, — деб езади Иброт, — Ботура деган қиши қиқиб, эски сипоҳлардан йиғиб, муҳораба қилмок бўлуб, ўчтўрт минг одамни жамлаб, Қуракўргонни ғарб тарафидаги Қарсончап деган қирга аскар йиғиб ўламолар сўзларига қулок солмай ҳаракатда эрдилар».

Ботир Қўра қўли остидагилар Хўжанд ва Наманганни бирбирига боғловчи йулда СвятотолқМирский бошчилигида 20 қоддат қўриқлаб кетаётган юк ортилган босқинчилар транспортига ҳужум қилиб, уларни битта қолдирмай ўлдирганлар.

Скобелев 1875 йил 23 октябрда Қуракўргон қўзғолончиларини енгиб, қўп одамларни ўлдирди. Айниқса, қузғолонда фаол қатнашганлиғи ўчун тўрақўргонлиқларнинг қўғғчилиғи ўлимга маҳқум этилади. 23—27 октябрда Қуракўргонда бўлиб ўтган тўқнашувларда босқинчилардан 6 қиши ўлдирилди ва 50 қиши, жумладан 3 офицер ярадор қилинди.

Бу пайтда Наманганда босқинчиларга қарши қайфият зурайган эди. Шу боис барча аҳоли қочиб қелган Ботир Қўра тарафига ўтган. Шундан кейин унинг раҳбарлигида ҳимоячилар Наманган шаҳри биқинидаги рус харбий қисмига ҳужум қилдилар. Бундан ҳабар топан Қустдаги Скобелев шошилиқ равишда қайтиб, 26 октябрда Наманганга қелиб, эртаси қуни ватан ҳимоячиларига қарши ҳужум бошлади ва шаҳарнинг бир қисмини остинустин этди. Унинг фармонида биноан шаҳар шу даражада қаттиқ ўққа тутилдики, ҳимоячилардан 8800 қиши ҳалок бўлди. Улар орасида ярадорлар сонсаноксиз эди. Бу ғал ҳам босқинчилар ўзларининг ваҳшийлиқларини яна бир бор намойиш қилдилар. Аммо бундай қирғинбаротлар халқни озодлик қурашларидан қайтара олмади.

Босқинчилар қўрдиларки, «халқ ани атвори бузук, бекор ғалва бўлур, буни босмок ўчун ҳабар қиқардики, эрта отув буладур, қўчага бала қикмасун, деб. Эртаси бирдан қиқуб, қўчада қўрунганни отмок бўлдилар. Ҳамма қочқоч бўлуб, қўп мусофирлар ҳонақоҳ

масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда аркодан кириб, куп кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою укалони сўзини олмай, ҳар ким ўз олдида маст кишидек, ўзига бир иш киладургон кўрунуб, Намангон кўб бефойда хужум остида турганда уламолардан кози мулла Турсун Мухаммад Охунд отланиб чикиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, ояту ҳадисга қаранглар, китобларда бу қилган ишларингни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бўл газот эмас», — деб панду насихат қилсалар, мастдек муштни кўтарган, тўқмок ва чўянбош кўтарган жухалолар бирдан: «Урунглари, бул киши Русиядан ришва (пора) олган!» — деб Козикалон домлани отдан йикитиб, шаҳид қилдилар. Муни кўрган уламолар бу фуқароларни алҳол кўюб юбордилар»¹.

Бу ерда маълум буладикки, айрим рухонийлар, хусусан, козикалон хон ва куруласлаҳаларнинг йўқлигини рўқач қилиб, халқни беҳуда қаршилиқ кўрсатишдан қайтармокчи бўлганлар. Афтидан, бу билан улар бекорга қон туқилишининг олдини олмокчи эдилар. Лекин халқда ватанпарварлик туйғуси шу даражада қучли бўлганки, улар қурбон бўлишга ҳам тайер турганлар, қуролсиз бўлсаларда, жанг майдонида ўлишни афзал кўрганлар.

Рухонийлар озодлик ҳаракатининг гоёвий қучи ҳисобланиб, халқ оммасини қурашга отлантиришда муҳим ўрин тутганлар. «Хўканд шайхулислом билан козикалон, — дейди Аҳмад Заки Валидий, — русларга қарши халқни урушга даъват ва тарғиб этдилар. Натижада уларни қамокка олдилар. Кауфман шундан сўнг шайхулислом ҳам, козикалон ҳам деган нарсалар бўлмасун, деб фармон берди».

Кауфманнинг рухонийларга қарши бундай фармони ҳеч бир самара бермай, халқ улар таъсирида ватан мустақиллиги йўлида жонини фидо қилдилар. Рухонийлар Худойрхон тахтни ва, умуман, мамлакатни ўз холига ташлаб қочаётганида ҳам олдинги сафларда туриб халқни кўзғалишга даъват этиб турган эдилар. «Шаҳарнинг тор кўчаларида, лойдан ясалган деворлар орасида (юрган халқ), — дейди ўша муаллиф, — сув тошқинидаги селдек тўлқинланиб, шовуллаб оқиб, нима қилишларини билмасдан хайрон эрдилар. Муллалар бозорларда ҳам шаҳарнинг у томонидан бу томонига қопиб, «Битдик, хонимиз ўрис томонга ўтди, элимизга русни қирғизди», деб ҳар ерда одамларни тўплаб, нутқлар ирод этиб, халқни хонга қарши кўзғатдилар».

Хатто қузғолончилар Худойрхон қочаётганда уни 6 қақиримгача қувлаб борганлар, лекин қаттиқ қаршилиққа учраб, орқага қайтганлар.

1875 йил ноябрининг охирида Пўлатхон Асақадан чиқиб, Марғилонга ўрнашади. Бирок бу ерда қўп қишини ўддиргани сабабли мавқеи анча пасайиб кетади. Афтидан, у қўпроқ хонлик макомининг қалбақилигидан норози бўлган гуруҳларни шафқатсизларча жазолаган. Пўлатхон ўзи томонидан Андижон ҳокимлигига тайинланган ва кейин унинг сохта хонлигини фош этган Шомирза додхоҳ, Ёдгор додхоҳ сингари сафдошларини ҳам ўлдиртирган. Пўлатхон Кўкон хонлигининг шарқий қисмида ҳукмронлик қилиб, босқинчилар билан бўладиган урушга тайергарлик қўриб борди. Ўз навбатида, Намангандаги ҳарбий қисмининг қўмондони ва узининг ватан химоячилари устидан қўлга қиритган галабалари учун генерал унвонини олган Скобелев булажак жангга ҳозирликни жадаллаштирди.

Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон таъсирида Панжикентда ҳам озодлик қураши майдонга қелган. Уларга қарши генерал Афимович қўмондонлигида капитан Арендаренко ва майор Абғрали қўл остида икки ҳарбий қисм юборилган. Ҳар икки томон уртасидаги қонли тўқнашувда руслардан 4 киши ўлдирилиб, 25 одам ярадор қилинди.

Ярадорлар орасида 3 офицер, ўлдирилганларнинг ичида эса 1 офицер бўлган. Бу талофатлар каттик жанг бўлганлигидан далолат беради. Боскинчилар ватан химоячиларининг ҳаракатларини шафкатсизларча бостирганлар.

1875 йил 25 декабрда генерал Скобелев Наманганда 4 рота, 40 казак ва 10 тўп, Чустда 2 рота, 20 казак, 6 тўп, Окжарда 2 рота, 100 казак ва 2 туп колдириб, 2800 киши ва 12 тўпдан иборат кўшин билан Андижонга йул олади. «Шундан кейин Скобелев, — дейилади рус манбасида, — Норин дареси оркали Корадаренинг ўнг киргоги буйлаб кипчокларнинг энг катта кишлоги Пойтугтача борди. У кета туриб, йулнинг икки томонидаги Узган шахрини ва даренинг чап киргогига кочиб кетган аҳолининг кишлоқларини ендириб, йўк қилиб ташлади. Шундан кейин генерал Скобелев Корадарени кечиб ўтиб, 1876 йил 3 январда ўзининг барча ҳарбий қисмларини Андижондан 5 чакирим масофадаги Мирравот деган жойга ўрнаштирди. Бу вақтда Андижонда Абдурахмон офтобачи 20 минг қуролланган халқ лашқари, 5000 сарбоз ва 10 минг отликни тўплаганди».

Душман томонидан ўт қўйилган жойлар орасида Хўжаобод, Лугумбек, Сармок, Окмозор, Кайработ, Янгизбок, Калонкишлоқ, Кораянтоқ ва Маси ҳамда бошқа кишлоқлар бор эди. Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан полковник МиллерЗакомелскийнинг ҳарбий қисми Чулуму ва Мадрасайи офтобачи кишлоқларини ендирганлар.

Шу тариқа, боскинчилар ўтган йўлларини қонга ботириб, ут қўйиб, ёндириб, ваҳшийлик қилганлар. Генерал Скобелев 47 январ кунлари Андижон шахрини стратегия нуқтаи назаридан ўрганиб, қўшинни Окчакмок тепалиғига жойлаштирди. Сўнгра 8 январда ҳужумга ўтган ҳарбий қисмлар шаҳар маркази ва Гултепани эгаллаб, зудлик билан бу ерга туплар ўрнатганлар. Руслардан 2 киши ўлдирилган ва 7 киши, жумладан, бир офицер ярадор қилинган. Химоячилар эса жуда кўп одам йукотган. Абдурахмон офтобачи химоячиларнинг катта қисми билан Асакага қочган. Қўшин 9 январда қаршилиққа учрамади, лекин халқ бўйсунганлигини изҳор этмагани учун шаҳар эрталабгача тўплардан ўққа тутиди. 10 январда эса қўшин Ўрдага ва Гултепага жойлаштирилди, 11 январда шаҳар вакиллари қелиб, таслим бўлганликларини маълум қилдилар.

Демак, боскинчилар билан химоячилар уртасида каттик жанглар бўлиб ўтганки, шаҳардагилардан «нихоятда кўп одам ўлдирилган». Андижон шаҳрида Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги қурашнинг мағлубиятга учраши юқори табақа вакиллари орасида умидсизлик қайфиятларини тугдирган. Оқибатда шаҳарни душманга топширишга мажбур бўладилар. 1876 йилнинг 13 январидида генерал Скобелев Асакага яқинлашиб, уни ҳар жихатдан ўрганади. Руслар 18 январда 2 рота пиеда аскар, 240 отлик, 500 казак, ракета батареяси ва 4 туп билан Асаканинг химоячилар урнашган шарқий томонини ва ўрдани тўплардан ўққа тутадилар. Сўнгра солдатлар ҳужумга ўтиб, тепалиқдаги химоячилар қаршилигини еңиб, чекинишга мажбур этадилар. Боскинчилар Маргилон йўлида чекинаётган химоячиларнинг ортидан ҳужум қилиб, 800 кишини ўлдирадилар. Бу мағлубият юқори табақа вакиллари шу даражада ваҳимага туширганки, 20 январда Абдурахмон офтобачи ўзининг 12 сафдоши, шу жумладан, Ботир Тўра, Исфандиер, Холикул Парвоначи, Нормухаммад додхоҳ ва бошқалар ҳамда 700 йигити билан Скобелевга таслим бўлади. Яқиндагина боскинчиларга қарши халқ қурашининг бошида турган Абдурахмон офтобачи генерал Скобелевга халқ Пўлатхонни ўта шафкатсизлиги, қўп кишиларни ўлдирганлиги учун ёмон қўриши ва уни тутишда ердам беражаги ҳақида гапирган. Кейинчалик Скобелевнинг тавсиясига мувофиқ

ихтиерий равишда таслим бўлганлиги ва уруш вақтида русларга нисбатан «вахшийлик» килмагани учун император унга полковник унвонини беришга рухсат этган. Генерал Скобелев кўп одамларни ўлдириш ва шаҳарни вайрон қилиш билан бирга, андижонликларни товон тўлашга мажбур этиб, 33 минг сўмни дархол ундирган. Бунга ватан химоячиларининг каттик қаршилик кўрсатганлари ҳам сабаб бўлган эди, албатта.

Абдурахмон офтобачининг мағлубиятидан кейин анча тинчланган Насриддинхон 1876 йилнинг 21 январиди Кўкон тахтини қайтадан эгаллаш учун Махрамдан йўлга чиқиб, Найманча кишлогига келганда унга Пўлатхон тарафдори сифатида Кўкон ҳокими ўрнида турган Абдуллабек раҳбарлигидаги аскарлар хужум қилганлар. Хон 200 кишисини йукотиб, Махрамга чекинган. Аммо 23 январда хон тарафдорлари Абдуллабекни енгиб, Насриддинхонни Кўконга таклиф этадилар ва Насриддин 29 январда тахтга ўтиради. Бу рус ҳарбий маъмуриятининг раҳнамолигида бўлган, албатта.

Пўлатхон Андижондаги мағлубият ва Абдурахмон офтобачининг душманга таслим бўлганини эшитиб, унинг ақаукалари ва келинини ўлдиртиради. Айни бир пайтда штабскапитан Святополк-Мирский, унтерофицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини ўлимга ҳукм этади. Генерал Скобелев ватан химоячиларининг асосий қисмларига зарба бергач, Миллер-Закомелскийга 600 казак, ракета батареяси, 2 рота пиеда аскар ва 4 тўп билан Маргилонга Пўлатхонга қарши юришни тайинлаб, Наманганга жўнайди. Ҳарбий қисмнинг штаб бошлиги лавозимида кейинчалик ҳарбий вазир бўлган капитан Куропаткин турган. Бу қушин 1876 йилнинг 27 январиди Андижондан Маргилонга йўлга чиққан. Айни бир вақтда рус ҳарбий бошлиги ихтиерий равишда қуролларни топшириш ҳақида Маргилон аҳолисига хат юборган. Бу вақтда Маргилонда Пўлатхон қўл остида кўпмингли ватан химоячилари тўпланган эди. Шу боис у босқинчиларга қарши жанг қилиш имконига эга эди. Бироқ у рус қўшинининг келаётганини эшитиб, 5000 отлик ва қисман пиеда аскарлар ҳамда 5 тўп ва 200 туяга ортилган юқлар билан Учкўргонга кетган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Пўлатхон ҳарбий ва давлатни бошқариш ишларидан беҳабар бир оддий киши эди, холос. У минглаб одамларни ўз отрядига тўплашга эришган бўлсада, лекин уларни етарли даражада бошқара олмади. У кўпроқ зўравонлик ва қурқитиш воситасида иш юритганлиги учун мавқеи вақт ўтиши билан пасайиб борди.

Рус қўшини Пўлатхоннинг изи билан юриб, 1876 йилнинг 28 январиди Учкўргонни қуршаб олди. Сунгра улар тўсатдан хужум қилиб, у ерга бостириб кирдилар. «Девордан биринчи бўлиб, — дейилади рус манбасида, — капитан Куропаткин кирди. Ўрдада Пўлатхонни қутқариш учун жонини тикканлар билан қўл жанги бўлди. Бу вақтда 300 солдат 4 туп билан етиб келиб, дархол жангга ташланди. Пулатхоннинг қучлари сочилиб кетди. Бу жангда 5 мис тўп, кўп қуроласлаха ва Пўлатхоннинг молмулки, хазинаси ўлжа олинди». Пўлатхон эса Олой водийсига қочиб, Дарауткўргон деган жойга урнашди, аммо бу ерга Коратегин ҳокими хужум қилиб, Пўлатхоннинг охириги қучларини тормаётди. Шундан кейин Пўлатхон бир гуруҳ ишончли кишилари билан Чавай деган жойга қочди. Бу ерда у қўлга олиниб, рус ҳукумати вакилларига топширилди. Бу ишни амалга оширишда унинг ашаддий душманларидан бири Мирзакул жонбозлик кўрсатди.

Пўлатхон кўзголонининг бостирилиши пойтахт Петербургда, хусусан император томонидан мамнуният билан қарши олиниб, унинг катнашчилари мукофотландилар.

1873—1876 йиллари Кўкон хонлигидаги ўта дахшатли урушлар, кўпдан кўп одамларнинг қаршилиги, шаҳар ва кишлокларнинг вайрон қилинишидан сўнг халқ оммасининг тинкаси

куриди ва кашшоклашди. Хаётнинг барча тармоклари издан чикиб, мисли кўрилмаган азобукубатлар ҳукм суриб, кайгуалам, кўзбшлар ҳамда конлар бамисоли даре каби окди. Мана шундай огир шароитда ҳам халк Ватан мустақиллиги учун курашдан воз кечмади. Аммо уларнинг ўз холига ташлаб кўйилиши, ўзаро низою курашлар ҳамда харбий техника ва харбий билимнинг пастлиги маглубиятга олиб келди. Бир гуруҳ маҳаллий амаддор табака вакиллари эса бошка иложини тополмай, Россия ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Улар халк номидан калбаки езма мурожаатларни уюштиришиб, Россия ҳукмронлигига розиликларини намоиш этдилар. Хатто айрим жойларда «тантанали» учрашувлар уюштирдилар.

Хонликда содир бўлган кейинги воқеалар пайтида генералгубернатор Кауфман Петербургда эканлиги учун унинг ўрнида вақтинчалик генерал Колпаковский турган эди. 1876 йил 5 февралда бу кўмондон Кауфманнинг Кўкон хонлигини Россия империяси таркибига киритиш ва Кўкон шахрига харбий юриш қилиш ҳақидаги телеграммасини олади. Шунга биноан Хужанд, Андижон ва Тошкентдан харбий қисмлар Наманганга жўнатилади. Генерал Скобелев кўшин билан Намангандан чикиб, 7 февралда Кўкон шахрига яқинлашиб, Насриддинхонни ўз ҳузурига чакиртиради. Сунгра 8 февралда шахарга бостириб кириб, хон ўрдасини эгаллайди. Душманга қарши уруш тарафдорлари камалади ва 29 туп кулга олинади.

Эртасигаек Насриддинхон ва унинг ҳамроҳлари Тошкентга юборилади. Бу воқеадан кўп ўтмай бошка харбий қисмлар ҳам Фарғонага келади.

1876 йил 15 февралда генерал Колпаковский Куконга келади. Бу тугрида генералгубернаторликнинг расмий газетаси шундай езганди: «Собик Кукон хони Саъид Насриддин ва Абдурахмон офтобачи Тошкентга жунатилганидан кейин 14 февралда генераллейтенант Колпаковский император олий хазратнинг кўрсатмасига биноан Кўконни эгаллаш ва уни рус тобелигига ўтказиш ҳамда Фарғона вилоятини ташкил этиш учун Хўжанддан Кўконга жўнади.

Собик хонлик аҳолиси генерал Колпаковскийни хурсандчилик билан қарши олди. Колпаковский барча аҳолига императорнинг хонлик халқларини Россия тобелигига ва умум бир оилага олиш ҳақидаги марҳаматини ҳамда бундан буен улар тенг ҳуқуқларга эга бўлишларини эълон қилди. У халқни ўз машғулоти билан шугулланишга даъват этиб, рус ҳуқуқати тинчлик ва барқарорликни таъминлашини билдирди. У савдода, деҳқончиликда ва ҳунармандчиликда муваффақиятлар тилаб, тенг ҳуқуқ ва адолат бўлишини ваъда қилди ҳамда подшоҳ ҳақида дуолар ўқишни сўради.

Генерал Колпаковский 15 феврал, соат икки яримда Кўкон девори ёнига келган эди. Шу вақтда генерал Скобелев барча харбий кўшинлар билан уни қарши олган. Колпаковский саломлашиб, қахрамонлик учун рус аскарларига миннатдорлик билдирганидан сунг савдо аҳли, ҳунарманд ва оксоқоллардан иборат шахар вакилларига шахар ва, умуман, Фарғона водийси рус ҳуқуқатига бўйсундирилганлигини билдирди. Шундан кейин тўп овозлари остида Колпаковский от устида, штаб аъзолари кузатувида шахарга кириб, сарой майдонида кўшин парадини ўтказди. Сўнгра кўшин Колпаковский орқасидан хон саройига қирди».

Газета саҳифасига битилган мазкур сатрлардаги «халқнинг хурсандчилиги» ҳақидаги сўзлар мутлақо асоссиздир, албатта. Буни юқорида шарҳлаган жанглار яққол кўрсатиб турибди. Бундан ташқари, Кўконга минглаб солдатларнинг киритилиши ҳам халқнинг норозилиги туфайли эди.

Рус ҳукумати бўлажак хавфнинг оддини олиш учун Насриддинхон ва Абдурахмон офтобачини нафақа билан таъминлаб, Россияга сургун кидди. Хусусан, Насриддинхон Владимир губерниясига юборидди. 1876 йил 1 мартда Пўлатхон Маргилонда дорга осилди, руслар учун хавфли кишилар эса хибсга олинди. Боскинчилар мамлакатга ўзлари бостириб кирганлари ва урушни ўзлари бошлаганларига карамай, харбий харажатларни ундиришга ҳаракат киддилар. Масалан, Кауфман Пўлатхонга ен берганлиги учун Маргилон беюшгига 125000 тилла (500 минг сум) товон солган эди.

Умумлаштириб айтганда, хонлик халклари мустакиллик ва озодлик учун кўлидан келганича жонларини фидо этдилар. Аммо ҳар жихатдан яхши курулланган боскинчилар голиб келиб, водийни вайронага айлантирганлари холда Кўкон хонлигини тугатдилар. Янги ташкил топган Фаргона вилоятига водийнинг шаҳарлари, кишлок ва овуллари киритилган эди. Кўли конга беланган генерал Скобелев вилоятнинг харбий губернатори лавозимида тайинланди.

Гарчанд хонлик тугатилган бўлсада, лекин киргизлар озодлик курашларини давом эттиравердилар. Масалан, 1876 йил мартда Маргилон уездига карашли Гўлжа ва Шохимардонда минг кишилик киргизлар бош кўтариб, Худойкулни хон килиб сайладилар. Уларга қарши полковник Королков бошчилигида харбий қисм юборилди. Қорақияда бўлган жангда кўзғолончилар душман томонидан тормор этилди. 1876 йили Олой киргизлари икки марта капитан Куропаткин ва Скобелев харбий қисмларига ҳужум қилганлари маълум. Ўша йили рус харбий қисмлари бошқа киргиз кўзғолончилари билан ҳам тўқнашиб, уларни мағлубиятга учратдилар. Пировардида, киргиз галаенлари ҳам тамомила бостирилиб, улар Россияга бўйсундирилди.

Кўкон хонлигидан кейин навбат туркманларга келди. Мустакиллик учун қахрамонона курашган бу халқ ўзининг жасорати ва мардлиги билан катта шухрат қозонди. Руслар жуда қийинчилик билан 1881 йили Ашхободни ва 1884 йили Марв водийсини эгаллади. Улар бутун таркман элини конга белаб, вахшийликларини изчиллик билан давом эттирдилар.

1895 йили Помирнинг Россиянинг Марказий Осиедаги чегараси сифатида белгиланиши унинг боскинчилик ва талончилик режаларининг охириги нуктаси ҳисобланади.

[Ҳамид Зиёев](#)